

Bewaren of wegdoen - de omgang met erfgoed als theologische keuze.

Inleiding voor het minisymposium rondom het oudkatholiek erfgoed op 28 mei 2011, Catharijneconvent, Utrecht.

Inleiding

Bij erfgoed denk je bij het Catharijneconvent allereerst natuurlijk aan al die prachtige voorwerpen die hier bewaard worden en waarvan we vanmiddag vast wel het een en ander zullen zien. Maar erfgoed heeft in theologische zin een veel ruimere strekking dan alleen die voorwerpen: het gaat om het geheel van het overgeleverde geloof in de christelijke traditie. De voorwerpen die we zorgvuldig bewaren, zijn uitdrukking van dat geloof, dat wij delen met voorgaande en toekomstige generaties. In mijn inleiding vanmiddag wil ik bij die theologische strekking van erfgoed stilstaan en vandaaruit de context schilderen van onze zorg voor de religieuze voorwerpen. Eerst kijken we kort naar het Nieuwe en het Oude Testament om ons te bepalen bij de grondbetekenis van erfgoed. Vervolgens vertel ik iets over de geschiedenis van onze kerk in de 19de en de vroege 20ste eeuw, toen de belangstelling voor wat wij nu religieus erfgoed in engere zin noemen opkwam en daarmee de wens om tot de oprichting van het Oud-Katholiek Museum te komen. Ik eindig met enkele overwegingen, die ons misschien verder kunnen helpen in onze bezinning op bewaren of wegdoen.

Bijbel

Wat is erven eigenlijk? Ik citeer altijd graag de apostel Paulus, die in zijn eerste Korinthebrief schrijft: “Want ik heb van de Heer ontvangen, wat ik ook overgeleverd heb...” en dan volgt de beschrijving van de maaltijd die Jezus met zijn leerlingen hield.¹ Het overleveren – in het Grieks *paradidomi* en in het Latijn: *tradere*, waar ons woord traditie van afgeleid is – van iets doe je dus niet op eigen gezag of uit eigen initiatief, maar je levert over wat je geschonken is, dat, waar het het geloof betreft, uiteindelijk van God zelf komt, als teken van het verbond met zijn volk. Erfgoed is dus niet alleen iets dat in het verleden zijn waarde had, maar dat als getuigenis van het toen geleefde geloof tegelijk naar de toekomst verwijst, naar de voltooiing van Gods koninkrijk, waarin alle generaties van gelovigen delen. Wij krijgen erfgoed om daarmee het geloof verder te dragen. Ik kom hierop terug.

In het Oude Testament staat zoals bekend het verbond van de Heer God met zijn volk centraal. In het eerste boek Genesis is dat volk – in de de personen van de aartsvaders en – moeders – in wording. In het verbond dat de Heer God met Abram sluit gaat het om een dubbele belofte: het land, dat de Heer aan Abram zal laten zien, en de zoon, die hem en zijn vrouw Sarai zal worden geschonken. Die zoon, die komt er in de persoon van Izaak, u kent uw bijbelse geschiedenis. Maar hoe zit het met dat land? Dat *ziet* Abraham op een gegeven moment inderdaad wel, maar wordt het ook zijn eigendom, laat hij iets tastbaars na aan zijn

¹ 1 Korinthiërs 11, 23.

erfgenamen Izaäk en Ismaël? – Pas helemaal aan het einde van de verhalencyclus over Abraham, na de dood van Sara, verwerft de aartsvader een klein stukje land.² Het is het veld van Efron bij Mamre – het tegenwoordige Hebron – met daarop de grot van Machpela, waarin hij zijn overleden vrouw kan begraven. Bij oppervlakkige lezing is dat een onnodig lang verhaal, waarin verteld wordt hoe Abraham onderhandelt met de eigenaars van het land, die hem – handig als ze zijn – wel een graf cadeau willen doen. Nee, zegt Abraham, ik koop die plek ‘voor het volle pond aan zilver’. Uit de rijkdom die God hem heeft doen toekomen, verwerft Abraham het eerste stukje van het land Kanaän, zonder strijd of geweld. Zo staat een graf model voor het begin van de vervulling van Gods belofte, dat ooit alle volkeren mét Israël deel zullen hebben aan een wereld van gerechtigheid en vrede.

In vele talen die door het Latijn zijn beïnvloed is *tradere* echter niet alleen overleveren in de zin van: doorgeven, maar ook in de zin van: verraden, overleveren in de handen van een vijand of iemand die iets slechts in de zin heeft. In de bijbel staan die twee betekenissen al dicht bij elkaar: want nog tijdens de maaltijd, waar Jezus de traditie van Gods verbond met de twaalfen viert, staat de verrader op, ópdat het nieuwe verbond met bloed zal worden gesloten. Traditie vergt dus een kritische geest: het is nooit zo maar vanzelfsprekend wat er bewaard moet worden of moet worden weggedaan, het vergt inspanning en bezinning om goed te onderscheiden tussen het waarachtige overleveren van de geloofstraditie en het verraad daarvan.

Geschiedenis

En daar maak ik dan de overstap naar de geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk. De vroegst bekende plannen voor het oprichten van een museum voor kerkelijke oudheden dateert van 1894. Johannes Albertus van Beek (1836-1913), pastoor van de Rotterdamse huiskerk in de Oppert, was een van de drijvende krachten bij de vernieuwing die de kerk in die jaren doormaakt. Hij was persoonlijk getuige geweest van de conflicten die de oude Cleresie gedurende een kwart eeuw hadden lamgelegd. Nu die conflicten waren bijgelegd, kon men zich bezinnen op de roeping van de oude Cleresie, die zich inmiddels Oud-Katholieke Kerk was gaan noemen. Het nieuwe elan uitte zich in de oprichting van priesterverenigingen in de hele kerk, waarvan *Cor Unum et Anima Una*, opgericht in september 1884, de belangrijkste was.³ Binnen deze verenigingen – door priesters dus – werden nieuwe ontwikkelingen voorbereid en besproken. Het resultaat was het verschijnen van het maandblad *De Oud-Katholiek* vanaf 1885, de oprichting een jaar later van het *Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds*. Dit fonds richtte in elke parochie afdelingen op, waarin pastoors en parochianen – nu dus mét de leken – zich gezamenlijk voor de oud-katholieke belangen sterk maakten. De liturgie werd voorzichtig aan hervormd en het zou nog maar kort duren voordat het Latijn in de misviering door het Nederlands werd vervangen. Kortom: de kerk raakte in een stroomversnelling van hervormingen.

² Genesis 23, 1-20.

³ Over de verenigingen: Dick Schoon, Een beheerste revolutie. Priesterverenigingen en hun rol bij hervormingen binnen de Bisschoppelijke Cleresie (ca. 1880-1885). In: Angela Berlis en Peter de Haan, reds. Met passie en precisie. Vriendenbundel voor Jan Jacobs bij zijn afscheid als hoogleraar geschiedenis van kerk en theologie, Nijmegen: Valkhof Pers 2010, 87-113.

Met deze hervormingen profileerde de Oud-Katholieke Kerk zich tegenover de Rooms-Katholieke Kerk. En daar komt dan ook de kritische houding ten opzichte van het verleden – overleveren of verraden, bewaren of wegdoen – in zicht. Want waar de RKK zich veelal oriënteerde aan de Middeleeuwen als ideaalbeeld – denk aan de enorme hoeveelheid neogotische kerken die vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden gebouwd – pretendeerde de OKK terug te gaan naar de oude, ongedeelde kerk van de eerste tien eeuwen. En tegelijk benadrukte ze haar karakter als ononderbroken voortzetting van de voor-reformatorische vaderlandse kerk, in tegenstelling tot de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, die haar *nieuwe* bisschoppelijke inrichting pas in 1853 kreeg. In de eerste jaargangen van *De Oud-Katholiek* zie je deze anti-roomse opstelling duidelijk weerspiegeld: roomse devoties als de verering van het Heilig Hart, het gebruik van de rozenkrans, het houden van novenen en de verering van legendarische heiligen werden bekritiseerd ten gunste van geloofsgetuigenissen uit de oude kerk. Er was veel aandacht voor de opvoeding van het kerkvolk, bijvoorbeeld door artikelen over de liturgie of de eigen kerkgeschiedenis. Wat de OKK bewaarde was de ononderbroken traditie van de kerk, als het katholieke geloof dat “altijd, overal en door iedereen geloofd is.”⁴ Wat ze afwees en dus wegdeed, waren de onterechte vernieuwingen in de RKK in het geloof, met name de nieuwe dogma’s over Maria uit 1854 en over de paus uit 1870, en in de geloofspraktijk, met name de onbijbelse, bijgelovige, sentimentele of ronduit stompzinnige devoties.

De oprichting van het Oud-Katholiek Museum

Zoals gezegd, dateert de vroegste vermelding voor de oprichting van een oud-katholiek museum uit 1894.⁵ Ter gelegenheid van het in dat jaar te Rotterdam gehouden Internationale Oud-Katholieken Congres organiseerde de al genoemde pastoor Van Beek met zijn Utrechtse collega Cornelis Deelder een tentoonstelling van prenten uit de collectie van *Cor Unum et Anima Una*. Naar aanleiding van die tentoonstelling vond er op 5 november 1894 te Rotterdam een vergadering plaats, om de plannen voor een te Utrecht op te richten museum te bespreken. Zoals ook toen al gebruikelijk was, werd er allereerst een commissie opgericht.⁶ Vervolgens ging er een oproep de deur uit aan geestelijken en kerkbesturen om kunstvoorwerpen af te staan. Men noemde zes categorieën: goud- en zilverwerk; koper-, tin- en ijzerwerk; snij- of beeldhouwwerken; weefsels en borduursels; schilderijen; oude drukken, handschriften en zeldzame boeken. De oproep had succes, want pastoor Deelder kon in juli en augustus 1895 in zijn pastorie in de Driehoek te Utrecht een tijdelijke tentoonstelling inrichten. Het was nog wel wat primitief, want de openingstijden waren alleen op dinsdag, woensdag en donderdag, ’s middags van 1 tot 4 uur, toegang: 25 cent. Mocht je op woensdagmorgen willen kijken, dan kon dat van 9 tot 12 uur, maar dat kostte dan wel een gulden. Dat men ook nog voorzichtig was, blijkt uit het feit, dat men over een

⁴ Aldus het motto van *De Oud-Katholiek*, ontleend aan Vincentius van Lérins: “Id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est; hoc est enim vere proprieque catholicum”, dat ook in de Bisschopsverklaring van de oud-katholieke bisschoppen uit 1889 werd geciteerd. Vgl. M.F.G. Parmentier, Vincentius van Lerinum, de beide Commonitoria [Publicatieserie Oud-Katholiek Seminarie nr. 20], Amersfoort: Oud-Katholiek Boekhuis 1989.

⁵ De volgende gegevens zijn ontleend aan B.W. Verheij, Oud-Katholiek Museum 1926-1986, typoscript 1987.

⁶ De leden van de commissie waren de pastoors J.A. van Beek en C. Deelder en de leken dr. Teunissen, T.G. de Jong en A.J. van den Bergh. Verheij, 9.

toelatingsbewijs moest beschikken, dat ondertekend was door de eigen pastoor. Gelukkig is dat wat betreft de toegang tot het Catharijneconvent tegenwoordig anders!

Het plan voor het museum kwam in 1908 opnieuw eventjes ter sprake. Aanleiding vormde een ingezonden brief in *De Oud-Katholiek* van de heer Nevens uit Rotterdam. Hij wond zich op over de verkoop van zilverwerk, waaronder het ons allen bekende Gummarusbeeld, uit de parochie Enkhuizen ter financiering van een nieuw kerkgebouw. Zijn aanklacht bleef echter zonder resultaat, waarschijnlijk omdat men niet over geld of ook een geschikte ruimte beschikte om een collectie te verwerven en te beheren. Die ruimte kwam er pas in 1914 met de bouw van de nieuwe Gertrudiskathedraal in Utrecht. In de oude schuilkerk richtte pastoor Deelder opnieuw een tentoonstelling in, nu met een meer permanent karakter, maar alleen toegankelijk als hijzelf ook beschikbaar was. Pogingen in de jaren vóór 1920 om de collectie in het Centraal Museum van Utrecht onder te brengen, leden om onbekende oorzaken schipbreuk.

In 1924 volgde Engelbertus Lagerweij Deelder als pastoor op in de Gertrudiskerk te Utrecht. Lagerweij ging voortvarend te werk en een jaar later besloot men tot de instelling van een nieuwe studiec commissie, die twee taken had: a) de samenstelling van een geïllustreerde beschrijving van de kerkelijke pretiosa; en b) de oprichting van een eigen museum.⁷ De eerste taak, de inventarisatie, bleek toen onuitvoerbaar en werd pas onlangs op voorbeeldige wijze uitgevoerd door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. De tweede taak bleek beter uitvoerbaar. De commissie wist het Utrechtse kerkbestuur, dat aanvankelijk de oude schuilkerk had willen afbreken voor de nieuwbouw van woningen, ervan te overtuigen de ruimte voor 1 gulden per jaar voor 50 jaar als museum te verhuren. Op 6 januari 1926 vond de feitelijke oprichting plaats van de *Vereeniging Oud-Katholiek Museum van kerkelijke kunst en geschiedenis in Nederland*, met als voorlopige bestuursleden de drie oorspronkelijke commissieleden. De eerste officiële ledenvergadering vond op 15 december 1927 te Utrecht plaats. Er werden statuten goedgekeurd, de inmiddels verbouwde schuilkerk werd bezichtigd en er werd een bestuur gekozen.⁸

De omgang met het erfgoed

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn, dat voor mij de omgang met het religieuze erfgoed integraal onderdeel is van de geloofsverkondiging, anders gezegd: de omgang met het erfgoed *dient* de geloofsverkondiging.

In deze zin stelde ik de vroegere oud-katholieke afdeling van het Catharijneconvent altijd op prijs en juich ik het toe dat die afdeling in de nieuwe plannen weer in ere wordt hersteld. Als pastoor bezocht ik die altijd met leringkinderen, groepjes misdienaars of zelfs met volwassenen die alles al dachten te weten. Aan de hand van de daar tentoongestelde

⁷ De leden van de commissie waren de pastoors W.B. Copper D.Jzn., P.J. van Harderwijk en E. Lagerweij. Later traden ook de pastoors C. Wijker en J.H. Berends, voorzitter van *Cor Unum*, toe. Copper trad in 1927 wegens ziekte terug. Verheij, 18, 21, 24.

⁸ Bestuursleden zijn: voorzitter G.L.M. van Es uit Rotterdam, secretaris dr. A.J. van de Ven, penningmeester W.B. Verkerk uit Utrecht, en als leden pastoor C.F. Nieuwenhuijzen en seminariepresident C. Wijker. 'Bewaarder', later 'directeur' van het museum werd pastoor E. Lagerweij. Verheij, 35-38.

voorwerpen kregen de bezoekers een idee van het feit, dat de OKK niet bepaald van gisteren maar van veel langer geleden is. Tegelijk kon, dankzij de interkerkelijke opzet van het museum, worden uitgelegd waarom deze kerk een andere was dan andere kerken en zo begrip worden bijgebracht voor de religieuze pluriformiteit in ons land; bepaald geen overbodige luxe.

Verder herinner ik me ook, hoe in 1979 ter gelegenheid van de wijding van Antonius Jan Glazemaker tot – vooralsnog – de laatste bisschop van Deventer, de kostbare staf uit 1570 vanuit het Utrechtse Catharijneconvent naar het historieloze, want uit 1876 daterende IJmuiden kwam. Wij, misdienaars en andere medewerkers bij de wijdingsplechtigheid, konden hem niet alleen in de sacristie met grote eerbied van dichtbij bewonderen en zelfs aanraken, maar – belangrijker nog – we konden hem gebruiken waarvoor hij vier eeuwen eerder werd gemaakt.

De kunstvoorwerpen worden in het Museum op voorbeeldige wijze bewaard – en laten we direct toegeven: dat dient ook het behoud van die voorwerpen, want kerkbesturen zijn wel eens geneigd iets in de verkoop te doen als het kerkdak gerepareerd moet worden. Tegelijkertijd geldt, dat het alleen zin heeft die voorwerpen ook werkelijk in eigendom te houden, als ze van tijd tot tijd worden gebruikt. Als ik denk aan kostbare voorwerpen die elke parochie in de kluis heeft staan, maar die nauwelijks nog worden gebruikt en aan onderhoud kleine fortuinen kosten, dan gebiedt de eerlijkheid om toe te geven, dat verkoop misschien meer voor de hand ligt, want een goed kerkdak is tenslotte óók belangrijk. Het religieuze erfgoed kan niet worden behouden om louter esthetische of nostalgische redenen. Want dan wordt het bezit eerder *verraad* aan de geloofsverkondiging dan werkelijke *overlevering* ervan.

De omgang met het religieuze erfgoed heeft dus te maken met de opdracht die wij vanuit onze traditie aangereikt krijgen om het geloof verder te dragen. Hoe verstaan wij onze opdracht als oud-katholieke kerk? Misschien is het in de jachtige wereld van vandaag wel zo, dat traditionele kerkinterieurs zoals van vele oud-katholieke kerken, aantrekkelijk zijn voor mensen, die méér zoeken dan de waan van de dag. Ik heb althans nog nooit iemand horen klagen over de Amsterdamse kerk, die met haar mengeling van een barok interieur uit de schuilkerk én 20ste eeuwse architectuur en schilderkunst toch een traditionele indruk maakt. Integendeel: juist dat erfgoed van alle tijden maakt duidelijk, dat wij op onze beurt, evenals vorige generaties dat op hun manier hebben gedaan, onze beste krachten én kunsten moeten inzetten om het aloude en telkens nieuwe verbond van God met zijn volk te vieren en door te geven.

© Dick Schoon